

Fabio L. Grassi, *Yeni Bir Vatan. Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğu'na Zorunlu Göçü (1864)*, Çeviren: Birgül Göker Perdisa, Tarihçi Kitabevi İstanbul 2017, 279s. (ISBN: 978-975-2466-00-5)

Türk kamuoyunun daha önce yayınlanan kitaplarıyla (En bilinen iki kitabı: *İtalya ve Türk Sorunu 1919-1923. Kamuoyu ve Dış Politika*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2003, 2010; *Atatürk*, İstanbul, Turkuvaz Kitap, 2009) yakından tanıdığı İtalyan tarihçi Fabio L. Grassi'nin yeni bir kitabı yayınlandı. Daha önce İtalyanca olarak yayınlanan bu çalışma (*Una Nuova Patria. L'esodo dei Circassi verso l'Impero Ottomano*, ISIS, İstanbul 2014, 281s.) geçtiğimiz günlerde, Türk yayın dünyasında yeni olmasına rağmen nitelikli çalışmalar basan Tarihçi Kitabevi tarafından yayınlandı.

19. Yüzyıla özdeşleşen olgulardan biri de göçtür. Yüzyılın ilk yarısında Avrupa'da ihtilaller, imparatorlukların dağılması ve milli devletlerin kurulması gibi olaylar nedeniyle yoğun bir nüfus hareketliliğinin yaşandığını biliyoruz. Yüzyılın ikinci yarısında daha büyük bir göç dalgasının Osmanlı Devleti'nin

toprak kaybına paralel Adalar, Kafkaslar ve Balkanlarda meydana gelmesi, daha uzun soluklu sorunların yaşanmasını da beraberinde getirdi. Osmanlı Devleti'nin yaşadığı iç sorunların yarattığı göç olaylarından başka, bölgeyi tamamen kendi egemenliğine almak isteyen Rus Çarlığının bilhassa Kafkasya bölgesinde yaşayan halkı sürgün etmesi de, Osmanlı Devleti'nin çözmek zorunda olduğu başka göç sorunlarını yarattı. Dışarıdan Anadolu'ya yapılan göçler kimi zaman anlaşmalı olarak yapıldıysa da, büyük çoğunluğu, savaşların yarattığı hazırlıksız yakalanılan göçler ya da sürgünler şeklinde oldu. Kırım Harbi veya 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı gibi geniş çaplı göç/sürgün olaylarının yanı sıra bu yazıda ele alacağımız çalışmanın konu edindiği 1864'teki,

Kitap Tanıtımı

Rusya'nın baskısıyla Çerkes sürgünü gibi etkileri günümüzde de devam eden trajik göçler meydana geldi.

Grassi'nin Türkçe baskıya yazdığı önsözden (s.9-10) anladığımıza göre, kitabın İtalyanca baskısında yer alan “Osmanlı Belgeleri” ile “İtalyan Diplomatik Belgeleri” bölümleri Türkçe baskıya alınmamıştır. Yazar bunun sebebini, “Osmanlı Belgeleri”nin yer almayışını “tereciye tere satmamak” ve “İtalyan Diplomatik Belgeleri”nin konulmayışını da, “Türk okuyucuları için yararlı olmayacağı” düşüncesiyle açıklıyor. Grassi burada, kitabın başlığı hakkında da kısa bir açıklama yapıyor: “Bir yandan Çerkeslerin yaşadıkları faciadan çok, Anadolu’da yeni bir vatan bulduklarını, öte yandan ‘Osmanlı İmparatorluğu’na Doğru’ ifadesiyle fazlaca insanın yolculuk boyunca hayatını kaybetmiş olduğunu vurgulamak istedim. ‘Çerkes Soykırımı’ gibi daha heyecanlandırıcı bir başlık seçmiş olsaydım kitabım muhtemelen biraz daha fazla yankı bulmuş olacaktı. Ancak tek niyetim bilimsel tarihçiliğin ilkeleri çerçevesinde, o dönemde olup bitenleri tüm gerçeklikleriyle inceleyip anlatmaktır.” İtalyan tarihçi, Çerkeslerin, kitaba konu olan 1864’te yaşadıkları trajik sürgünü neden “soykırım” olarak ifade etmediğini ve neden böyle bir çalışma yapma ihtiyacı duyduğunu da kitabın İtalyanca baskısına yazdığı önsözde (s.11-17) açıklıyor.

Yazar, 2010 yılında Yıldız Teknik Üniversitesi’nde düzenlenen “146. Yılında 1864 Kafkas Göçü: Savaş ve Sürgün” başlıklı uluslararası bir sempozyumda tanık olduğu bir olaydan söz ediyor. Bir oturumun sonunda dinleyicilerden birisi, sempozyum başlığına itiraz ederek, Çerkeslerin yaşadıklarının bir göç değil, sürgün ve soykırım olduğunu söyler. Bunun üzerine yaşanan tartışmalarda oturum başkanı Fikret Adanır, “soykırım kelimesinin hukuki bir ağırlığının olduğunu, bu tür tüm tarihsel olaylara uygun olmadığı gibi, tartışmalı bir tanımlama da olduğunu” söyler. Grassi, kendi tavrını da şu sözlerle açıklar: “Prof. Adanır’ın bilgece sözlerinin izinden giden bu kitabın ‘bir unutulmuş soykırım daha’ demek gibi bir siyasi amacı yoktur.” İtalyan tarihçiyi, bu konuyu araştırmaya sevk eden diğer bir etken de, 19. Yüzyılın sonlarına doğru Kafkaslardan Osmanlı Devleti’ne yapılan göçlerle ilgili bazı görevli İtalyanların tanıklıklarıdır. Önsözde yazar, amacı ve vardığı sonuçlar hakkında da çarpıcı şu özet değerlendirmelerde bulunuyor: “Uzun süreç olan Rus yayılcılığının yapısal öğeleri, Rus asıllı olmayan halkların direniş, nihai yenilgi, teslimiyet ve çoğunlukla demografik yıkımdır. Karadeniz’den Kafkasya’ya uzanan coğrafyaya baktığımızda ise önemli ve özel bir unsura dikkat çekmek gerekiyor. Bu halkların çok büyük kısımlarının az ya da çok zorunlu olarak Osmanlı İmparatorluğu’na doğru göç etmeleri... Bu eserimde, bu sürecin ibretlik ve ekstrem bir döneminde, yani Çerkeslerin nihai olarak yenildikleri ve neticesinde Çarlık İmparatorluğu tarafından yurtları tamamıyla ilhak edildiği yıllarda Osmanlı İmparatorluğu’na doğru gerçekleşen muhaceretini ele alıyorum.” Rus Çarlığının Kafkasya’da yayılmasının Batı dünyasında, bilhassa edebiyat sahasına biliniyor olmasına rağmen, son zamanlarda ilgisizliğin hâkim olduğunu belirten İtalyan tarihçi, Türkiye’deki durumu da şu sözlerle eleştiriyor: “Asıl şaşırtıcı ve ilginç olan nokta ise, Kafkasya’nın dağılı halklarının trajedisinin yakın yıllara kadar Türkiye’de bile büyük bir yankı bulmamış olmasıdır... Gerçek olan şu ki, Çerkes olayına gösterilen bu ilgisizlik, tarih yazımı açısından büyük bir ihmalkârlıktır.” (s.16)

Kitap Tanıtımı

Kitap, sekiz kısımdan meydana geliyor ve “Çerkesler ile İlgili Temel Bilgiler” verilmek suretiyle başlanıyor. (s.19-36.) Ünlü Rus edebiyatçısı Puşkin’den Çerkeslerle ilgili bir alıntı yapan yazar, Çerkes isminin en az üç farklı biçimde kullanıldığını belirtiyor. Buna göre birinci ve en dar anlamıyla Adigelerin kendilerine bu anlamı vermeleri; ikincisi Çerkesya ile Abhazya’nın yerli halklarının tamamına verilen isim, kelimenin üçüncü ve en geniş anlamı ise Abhazlarla birlikte Kuzey Kafkasya’da yaşayan halkların tümünü, Çeçenistan, İnguşetya ve Dağıstan halklarını da dahil ederek, bir kitle olarak Çerkes kabul eder. Çerkes kelimesinin etimolojisini açıklayan İtalyan tarihçi, konuya hazırlık olması babında Rusya’nın Kuzey Kafkasya’yı işgalini ele alıyor. (s.37-64.) İşgal öncesi olaylardan söz ederken, Çerkeslerin Ruslara kesin olarak yenilmelerinin tarihi konusunda 1864 yılında mutabakat olduğu halde başlangıç konusunda kesin bir tarih vermenin güç olduğuna dikkat çekiyor. Bu tarihin çoğunlukla, Çar I. Aleksandr’ın, General Aleksey Petroviç Yermolov’un yayılma ve sömürgeleştirme planını onayladığı 1817 veya Şeyh Mansur’un Kafkasya’da önderliğini yaptığı direnişin başlangıç tarihi 1799’un kabul edildiğini anlatıyor. Bu tartışmaları gayet başarılı bir şekilde özetleyen Grassi, Rusların genişleme ve yayılma siyasetinin Kafkasya halklarında yarattığı hoşnutsuzluktan söz ediyor. Rusya’nın Kafkaslarda genişlemesine karşı direniş gösterecek iki güç bulunmaktaydı; bölgenin bir kısmına hâkim olan Osmanlı Devleti’nin Rusya ile yaptığı savaşlar ve yerel halkın yürüttüğü silahlı mücadele. Ne var ki, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’nın Osmanlı Devleti tarafından kaybedilmesinin, Türk tarih yorumuna uygun olarak, Ruslara yeni fırsatlar sunduğunun altını çiziyor. Buna rağmen, 1830’larda Kuzey Kafkasya’da Gazi Muhammed liderliğinde doğan direnişin, bir “imamlık” kuracak güce ulaştığını belirtiyor. Uzun süreli olmayan hakimiyetler ve iç çekişmelerin ardından Şeyh Şamil’in destansı direnişinin başladığını ifade eden Grassi, Kırım Savaşı ile Kafkasya’da Rus genişlemesinin uluslararası bir boyut kazandığını yazıyor. Kırım Savaşı’nı “dağlılar için kaçan fırsat” olarak niteleyen İtalyan tarihçi, bunu, Çerkes komutanların bu savaş süresince “kararlı bir mücadeleye girişmemeleri” ve “faaliyetsizlikleri” ile açıklıyor. Çerkeslerin, Kırım Savaşı sırasında birlik olup aktif bir rol oynamadıklarını ve savaştan sonra toplanan Paris’teki konferansta aktif olmadıklarını vurgulayıp, Rusların savaştan sonra hızlı bir şekilde toparlanmalarının, bölgenin geleceğini derinden etkilediğini ifade ediyor.

Üçüncü kısımda yazar, Çerkeslerin bozguna uğradığı ve göçe zorlandığı dönemi (1859-1864) ele alıyor. (s.65-98.) Tarihsel süreci başarılı bir şekilde ele alan Grassi, bu dönemi sadece Rusya’nın genişlemesi olarak görmenin yetersiz olacağını, Rus genişlemesinin aynı zamanda Çerkeslerin yok edilmesine yönelik hazırlık ve uygulama dönemi olduğunun altını çiziyor. Gerçekten de, büyük insani dramların yaşandığı 1864 sürgününden önce de Rusların yerli halklar üzerindeki baskıları çok artmıştı. Rus baskısına boyun eğmeyen Kafkasya halkının Şey Şamil’in kahramanlığıyla özdeşleşen direnişi uzun soluklu olmasına rağmen, dönemin önemli askeri güçlerinden olan Rus Çarlığı karşısında etkili olamadı. 1859’da Şeyh Şamil’in Ruslara teslim olmasından sonra Ruslar, Çerkesler hakkındaki projelerini uygulamaya hız verdiler. Ruslar, 1860’ta hazırlanan bir raporda önerildiği gibi, Çerkes topraklarının Kazaklar ve özellikle Hıristiyan bir topluluk aracılığıyla sömürgeleştirilmesini ve Çerkeslerin yurtlarından

Kitap Tanıtımı

kovularak Karadeniz kıyılarına sıkıştırılması planını uygulamaya soktular. 1861’de Rus Bakanlar Konseyi’nde de görüşülen bir raporla Çerkeslerin, Kuban nehri yakınlarındaki bölgeye ya da Osmanlı Devleti’ne göçe zorlamak görüşü benimsendi. Göçün mali boyutu ve büyük Avrupa devletlerinden gelebilecek tepkilerden çekinen Rus Çarı II. Aleksandr, Çerkes ve diğer yerel halktan temsilcilerle görüşerek, Kuban bölgesine ya da Türkiye’ye göç etmeleri için bir aylık süre verdi. Pek çok Çerkes yurtlarında kalıp mücadeleye karar vermesiyle başlayan yeni mücadele döneminde Ruslar, yerlilerin yaşam kaynaklarını yok etmek için köyleri yakmaya başladılar. Alınan ek askeri tedbirlerle de direnme gücü kırılan Çerkeslere Ruslar, 6 Mart 1864’te sona erecek bir ateşkes ilan ettiler ve yerli halklardan, bu tarihe kadar yurtlarını terk etmelerini istediler. Son Çerkes direnişi de başarısız olunca Mayıs 1864’te sınır dışına toplu sürgünler başlatıldı. Çok ağır koşullar altında yapılan sürgünlerin yarattığı insani drama dikkat çeken İtalyan yazar, olayın vahametini, Rus Subay Ivan Drazdov’un raporundan yansıtır: “Erkek, kadın, çocuk, yaşlı bir grup Çerkes, açlıktan ve hastalıklardan bitkin cesetler halinde yürütülürken, köpeklerin saldırısına uğrayıp canlı canlı yeniyordu.” (s.73.) Güvenlik ve başka nedenlerle Çerkeslerin Osmanlı Devleti’ne kara yoluyla gitmelerini tercih etmediğini belirten Grassi, kontrol edilebilir bir seçenek olarak gördükleri için deniz yolunu tercih ettiklerini anlatıyor. Ücretlerinin bir kısmı Rus hükümeti, bir kısmı da sürgün edilenler tarafından ödenen taşıma işlem için kullanılan gemilere, kapasitesinin 5-6 katı insan bindirildiğini anlatan yazar, “dolayısıyla göçe zorlanan Çerkesler, insanlık dışı koşullarda nakledilmiştir” tespitinde bulunuyor ve şu sonuca ulaşıyor: “Sonuç olarak, Çerkeslerin topraklarını nasıl terk edeceklerine yönelik (kara ya da deniz yolu olacaksa hangi araçlarla) her muhtemel seçenek göz önünde alındığında, Rus yöneticiler her seferinde kendileri için en yüksek kâr ya da en fazla tasarruf sağlayacak ve göçmenler için ise en fazla zarar getirecek olanı tercih ettiler.” (s.75-76.) İtalyan tarihinin üzerinde durduğu bir husus da, Rus yöneticilerin, giden göçmenlerin geri dönmelerini önleyecek idari ve iktisadi önlemler aldıkları ve sürgün edilen halktan geriye kalan toprağı yerleştirdikleri yeni sahipleri arasında bölüştürdükleridir.

İster gönüllü, isterse zorunlu olsun, bir göç olayı söz konusu olduğunda mutlaka, kesin sayısı tespit edilemese bile, göç ettirilenlerle ilgili çeşitli rakamlar verilir. Grassi de çalışmasında kaç Çerkesin göç ettirildiğini, bunların ne kadarının Osmanlı Devleti topraklarına ulaşmayı başarabildiğini, ne kadarının yollarda öldüğünü tartışıyor. Çeşitli kaynakların sürgün edilen Çerkesler hakkında verdiği rakamları aktaran Grassi, kendisi de şu değerlendirmede bulunuyor: “Çerkeslerin kaderine yönelik kesin rakamlara ulaşmak çok güç bir iş; kimse kesin olarak kaç kişinin göç ettirildiğini bilmiyor. Kimse kaç kişinin kontrollerden kaçabilmiş olduğunu da bilmiyor. İlk etapta Rusya’nın içlerine tehirci kabul etmiş olanlarla daha sonra Türkiye’ye göçü tercih edenlerin tahmini rakamları var. Bu noktaya dikkat çektikten sonra diyebiliriz ki, Kafkasya’nın batı bölgelerinden 1860’larda ‘son yerleşim bölgesi’ne gelenlerin sayısı 500 bin kişiden az, 1 milyondan fazla değildi.” (s.81.)

Yazar bu kısmın sonraki sayfalarında, Osmanlı Devleti’nin göçmenlere karşı uyguladığı siyaseti ele alıyor. Osmanlı Devleti’nin göçmenlere karşı “acil müdahale” ve “yerleştirme operasyonu” yapmak durumunda kaldığını ve belirttiği bunu “cömert ve

Kitap Tanıtımı

doğru algılanmış” olarak niteliyor. (s.83.) 19. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Anadolu dışından gelen, daha doğrusu gelmek zorunda kalan veya sürülen yüz binlerce insanı karşılamak, yerleştirmek ve güvenli bir hayat vermek zorunda kalan Osmanlı Devleti, dönemin iç şartları dikkat alındığında, takdire değer yaklaşımlar sergilemiştir. Grassi, Osmanlı hükümetinin, 40-50 bin kişilik bir göç dalgasına göre hazırlık yaptığını oysa sadece 1863 yazında Anadolu limanlarına ayak basanların sayısının 80 bin olduğunu yazar ve ekler: “Bu yüzden tedbirler de hâdiselerin arkasından geldi ve problemleri çözmekte yetersiz kaldı. Muhacir meselesi bitti denilirken her defasında yeni bir göç dalgasıyla karşılaşılması bu yüzdendir. 1859-1862 göçlerinin arkası alındı zannedilirken, 1863-1865 göçleri ile karşılaşıldı.” Buna rağmen Osmanlı Devleti’nin “çok da suçlanamayacağını” belirten yazar, bütün ülkelerin olayları kavramada geç kaldığına dikkat çekip bir örnek olmak üzere, Trabzon limanına gelen Çerkesler karşısında İngiliz konsolos yardımcısının şaşkınlığını hatırlatır. Grassi, Osmanlı diplomatlarının Çerkesleri göçe teşvik ederken ileri sürdükleri gerçekçi olmayan (‘İslam halifesinin ülkesinde hepimize her zaman bir kâse pirinç olacak’ gibi) vaatlerini haklı olarak eleştirir. (s.85.) Grassi, konuyla ilgili diğer çalışmalarda fazla vurgulanmayan bir husus olan İngiliz ve Fransız etkisiyle ilgili çarpıcı tespit ve yorumlarda bulunuyor. Bölgenin Ruslar tarafından ilhakını engellemenin güç olduğuna inanan bölgedeki İngiliz ve Fransız ajanlarının da göçü, Osmanlı ordusunu güçlendireceği için teşvik ettiklerini belirtiyor. (s.86.)

Grassi, dördüncü kısımda, göçmenlerin Osmanlı Devleti topraklarına yerleştirilmesi, uygulanan siyaset ve karşılaşılan güçlükleri inceliyor. (s.99-134.) Göç öncesi, uygulanışı ve sonrası olmak üzere üç aşamalı geniş çaplı bir sosyal hareketlilik olduğu göz önünde tutulursa, göçmenlerin yerleştirilmesinin, geldikleri yeni yurtlarını benimsemelerinin ve daha önemlisi yerlilerle kaynaşmasının çok kolay olmadığı kendiliğinden anlaşılır. Osmanlı Devleti’nin, Kafkaslardan göç eden Çerkesleri, Doğu Anadolu bölgesinin dışında kalan yerlere yerleştirmesinin stratejik ve bölgenin sosyal yapısıyla Çerkesler arasında meydana gelen sorunlar olduğu kadar, Rusların da bu insanların sınıra yakın yerlere yerleştirilmemeleri konusundaki ısrarının da etkili olduğunu yazıyor. Çerkeslerin yerleştirilmesinde Osmanlı hükümetinin stratejisini de şöyle izah ediyor: “Gerçek şu ki, Çerkesleri, Doğu Anadolu’ya yerleştirmeme tercihi, iç ve dış bir dizi önemli koşullar doğrultusunda şekillenmiştir. Nitekim Osmanlı yetkilileri 1864’ten önce göçmenleri daha çok kendilerine mantıklı gelen yerlere yerleştirmeye çalıştıysalar da bu stratejinin sonuçları apaçık bir şekilde cesaret kırıcı oldu.” (s.105.)

Kuşkusuz Çerkes ve diğer Kafkas sürgününün/göçünün üzerinde durulması gereken önemli bir noktası da, Anadolu’nun yerli halkıyla ilişkileridir. İtalyan tarihçi bu konuda ulaştığı kanaatini, günümüzü de kapsayacak şekilde şöyle ifade ediyor: “Gerçek şu ki, bir bütün olarak ele alındığında Anadolu’ya gelen Kafkas kökenli göçmenlerin yerli halkla olumlu bir uyum göstermiş olduğunu söyleyebiliriz. Bu durumun en önemli kanıtlarından biri, karma evliliklerin görülmesindeki sıklıktır... Bu eğilim, bugünkü Türk halkının soy mozağini yaratmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nun son vahim yıllarında ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulduğu ilk yıllarda görülen ‘ulusun doğuşu’, Avrupa ülkeleriyle benzerlik göstermez. Pek çok yönden Amerika Birleşik Devletleri’nin ulus anlayışına benzer. Bugün pek çok Türk vatandaşında gurur

Kitap Tanıtımı

duydıkları güçlü bir Türk milliyetçiliği, kökenlerinin Arnavut, Makedon, Çerkes, Çeçen, Kürt atalarından geldiğine dair canlı bir bellekle var olmaktadır.” (s.107.) Bu kaynaşmanın bir yönü olan ekonomik durum ve ekonomik ilişkilerle ilgili değerlendirmelerde de bulunan İtalyan tarihçinin buna dair görüşleri de şöyledir: “Çerkeslerin ve Kuzey Kafkasya halklarının Anadolu’ya gelmelerinin, politik etkisinin ötesinde, yerel ekonomiler için sürekli zarar kaynağı oluşturduğu düşüncesi ‘karantinaya’ alınmalı, yani daha kapsamlı araştırmalara tabi tutulmalıdır. Kimi yazarlar, Kuzey Kafkasya halklarının ilkel olduklarına yönelik genel kanının tersine, onların tarım tekniklerinde, yani araç gereç ve malzeme kullanımında, aynı zamanda üretim sektöründe, özellikle de madencilikte Anadolu’daki yerel halklara göre daha ileri olduklarını savunuyorlar.” (s.110.)

Kuzey Kafkasya’dan gelenlerle yerli halk arasındaki bu sosyo-ekonomik ilişkilerin dışında çeşitli sorunlarla da karşılaştığını görüyoruz. Bunları da gayet anlaşılabilir şekilde izah eden Grassi, mültecilere dağıtılan arazilerin, kamu malı olmasına rağmen, yerli halkın otlak olarak kullandığı ya da su kaynakları olduğu için, buraların sahiplenilmesinin bir ölçüde asayişin bozulmasına yol açtığını ifade ediyor. (s.112.) Yazara göre, karşılaşılan başka bir sorun, tifo başta olmak üzere salgın hastalıklar ve Çerkes mültecilerin yol açtığı eşkıyalık olaylarıydı. (s.113.)

İtalyan tarihçi, sadece sürgünü ve hemen sonrasını incelemekle yetinmeyip, doğru bir yöntemle sürgün edilen halkın izinden gidiyor ve “Kaynaşma, Bellek ve Hak Arayışı” başlıklı beşinci kısımda (s.135-168.) bu sorulara cevap arıyor. Ulaştığı cevaplara ilişkin değerlendirmesi gayet açık: “Dengeli bir değerlendirme yapabilmek için karşılaştırmalı bir görüş açısıyla ele alındığında, genel olarak Çerkeslerin, inkar edilemez biçimde Türklerle mutlu bir entegrasyon yapmış olduklarını, ancak bu süreçte gerilimlerin ve sorunların da eksik kalmadığını her zaman aynı anda akılda tutmak gerekir. Başka bir deyişle, Çerkesleri, Osmanlı toplumuna, özellikle de Türk halkı içine alıp eritme sürecinde yaşanmış sancılar ve zorluklar abartılmamalı ama ihmal de edilmemelidir.” (s.135.)

Bu tespiti destekler verilerle Türk edebiyat, siyaset, bürokrasi ve basın dünyasında yer bulan Kuzey Kafkasya kökenliler ve bunların II. Abdülhamit’e karşı verilen meşrutiyet mücadelesine verdikleri destek hakkında bilgi veren Grassi, II. Meşrutiyet’in ilanından sonra İstanbul’da bir Çerkes Teavün Cemiyeti kurulduğunu hatırlatıyor. Yeni Türk devletinin, ulusal bir devlet ve bu devlette yaşayanları uluslaştırma sürecinde Çerkeslerin durumunu, diğer Müslüman topluluklarla birlikte ele alıyor ve şu değerlendirmeyi yapıyor: “Cumhuriyet ilan edildiğinde Türkiye’nin tüm Müslüman cemaatleri artık ‘Müslüman’ ve ‘Osmanlı çoğunluğu’nun bir parçası olmadıklarını ama -zorunlu olarak- Türk ulusunun parçası olduklarını keşfetmişlerdi... Çerkesler... kısa süre içinde yeni Türk rejiminin asimile edici politikasının sert olduğu kadar dürüst olduğunu da tespit ettiler: Kim Türkmüş gibi davranırsa ya da kim gerçek etnik kimliğini kamusal alana taşımaz, anlaşmazlık unsuru yapmaz ve Mustafa Kemal’in saptadığı süper-Türk kimliğini bozucu unsur olarak kullanmazsa (Ne mutlu Türküm diyene!’ Atatürk’ün en ünlü sloganlarından) rahat bir şekilde yaşayabilir ve devlet mekanizmasının en üst noktalarına çıkabilirdi.” (s.142.)

Kitap Tanıtımı

Gerçekten de Yeni Türk devleti, millet anlayışına dayalı, Anadolu’da yaşayan halkın tamamını kapsayacak yeni bir anlayışla kuruldu. Devletin kurucusu Atatürk’ün ifade ettiği gibi, cumhuriyeti kuran Türkiye halkını “Türk milleti” olarak kabul eden bu yaklaşımın, çağdaş olduğu kadar geçmişteki acı deneyimlerden de ilham aldığı görülür. Osmanlı Devleti’nde sosyal gruplar arasındaki temel bağ olarak din görüldüğü ve teşvik edildiği halde Osmanlı Devleti’nin parçalanmasının önüne geçilemedi. Bu gerçek ortadayken, yeni devletin kuruluşunda birleştirici ana unsur bu olamazdı. Başta Atatürk olmak üzere, yeni Türk devletini kuranlar için Anadolu halkını birleştirecek ana unsur olarak millet anlayışı görüldü. Bu, çeşitli grupların alt kimliklerini yok saymak, inkar etmek veya reddetmek demek değildi. Ancak, bu alt kimliklerin ön plana çıkarılarak Anadolu halkları arasında bir ayrışma ve çatışma meydana getirmek de hiç düşünülmedi ve yapılmasına da hoş görüyle yaklaşılmadı. Bu, Grassi’nin daha önce benzettiği Türkiye-Amerika Birleşik Devletleri uluslaşmasıyla da bazı yönleriyle paralellik göstermektedir.

Türkiye’yi ve Atatürk’ü çok iyi tanıdığını bildiğimiz İtalyan tarihçinin, yukarıdaki gerçekçi değerlendirmesinin ardından şu yorumlarını anlamakta zorlanıyoruz: “Bu nedenle, Cumhuriyet döneminde uzun yıllar Kuzey Kafkasya tehiri de dahil zorla göç ettirilmiş Müslüman halkların mağduriyetleri konusu ciddi bir biçimde kamusal alanın dışında bırakıldı... Nitekim yalnızca Ermeni Sorunu’nun değil, 1919’dan önce meydana gelmiş neredeyse tüm olayların, hatta 1923 öncesindeki olayların konuşulmasını Atatürk kesinlikle istemiyordu. Kemalist rejim, patlayan bir yanardağın üzerine dökülen çimento gibiydi. Türkiye geçmişi unutup geleceğe bakmalıydı. Sonu gelmez bir suçlamalar ve hak iddiaları girdabına kapılmamalı ve tüm komşularıyla iyi ilişkiler içinde olmalıydı. Atatürk’ün eski Çarlık Rusya’sından gelmiş mültecileri kabul etmemesi ve onlara saygı duymaması da beklenemez. Ancak Atatürk, bu mültecilerin öç alma arzusunu tehlikeli buluyordu. Böylece Cumhuriyet devletinin en önemli kademelerine çıkmalarını önledi.” (s.143.)

Bu değerlendirmenin, önceki paragrafta alıntıladığımız düşüncelerle çeliştiğini görüyoruz. Sevgili Fabio’nun şu yorumuna sonuna kadar katılıyoruz: “...Kim Türkmüş gibi davranırsa ya da kim gerçek etnik kimliğini kamusal alana taşıyamaz, anlaşmazlık unsuru yapmaz ve Mustafa Kemal’in saptadığı süper-Türk kimliğini bozucu unsur olarak kullanmazsa rahat bir şekilde yaşayabilir ve devlet mekanizmasının en üst noktalarına çıkabilirdi.” Fakat bu yorumun ardından “Ancak Atatürk, bu mültecilerin (Çarlık Rusya’sından gelmiş) öç alma arzusunu tehlikeli buluyordu. Böylece Cumhuriyet devletinin en önemli kademelerine çıkmalarını önledi” yorumunun ağır ve Cumhuriyet’e haksızlık olduğu fikrindeyiz. Grassi’nin belirttiği gibi, iç barışa olduğu kadar dış barışa da ihtiyacı olan, “muasır medeniyet seviyesine çıkma” ideliyle hızlı bir değişim siyaseti uygulayan yeni Türkiye, “öç alma” siyasetinden uzak durmuştur. İntikam duygusunun sosyal ve uluslararası ilişkileri yönlendirmesine izin vermeyen Atatürk, geçmişin, geleceği ipotek altına almasına fırsat vermemiş ve doğrusunu yapmıştır. Ancak, bu genel bir yargı olarak geçmişin tamamen örtülmesi, konuşulmasının yasaklanması şeklinde de tezahür etmemiştir. Aslında Atatürk’ün dış ilişkilere ve iç yapıya bakışı açısı gayet basit ve her tarafın yararına olan pragmatist bir yaklaşımdır: Lozan Barış Antlaşması ile tespit edilen sınırlar içerisinde tam bağımsızlık

Kitap Tanıtımı

ilkesine saygı gösteren her ülkeyle karşılıklılık esasları dahilinde ikili ve çok taraflı ilişkilere girilmiştir. Atatürk döneminde Türk-Yunan ilişkilerinin ulaştığı düzey buna çok güzel bir misaldir. İç siyasette de, Grassi'nin de önce katıldığımız tespitinde olduğu gibi, kişinin kökeni, inancı, siyasi düşüncesi, geldiği coğrafya birinci derecede belirleyici rol oynamamıştır. Milli-laik-çağdaş değerlerle kurulmuş cumhuriyetin temel değerlerine samimiyetle inanmış, muasır medeniyet seviyesine çıkmak için idealistçe çalışan herkes yeni Türk devletinin eşit yurttaşı olarak saygı görmüş ve herhangi bir engellemeyle karşılaşmadan devlet kademelerinde ilerlemiştir. Dış siyasette intikam hislerinden uzak duran Atatürk, buna iç siyasette de özen göstermiştir.

Sevgili meslektaşımızın iddia ettiği gibi eğer Atatürk, Çerkeslerin, öç almalarının önüne geçmek için devlet kademelerinde ilerlemelerini engellemişse, bu sadece onlarla sınırlı olmaması gerekir. Çünkü Anadolu'nun dışından gelen diğer topluluklar da, intikam almalarını gerektirecek kadar çok acı çekmişlerdi. Yunanistan, adalar, Bulgaristan ve diğer Balkan ülkelerinden gelen göçmenlerin, belirttiğimiz ortak değerler etrafında Türkiye'nin gelişmesine, kalkınmasına katkı sağlamaları, devlet kademelerinde ilerlemeleri için yeterli olmuştur. Bu kapsayıcı yaklaşımı iç siyasette de görmek mümkündür: Atatürk, hayatına kast etmiş olmalarına rağmen, suç işleyenlerin yargılanıp cezalandırılmalarının dışında, İttihatçı kökenli kişilerin, devlet kademelerinde ilerlemelerine engel olmamıştır ki, buna en iyi örnek Celal Bayar'dır.

Yazar kitabının bu kısmında, Türkiye'deki demokrasi sürecine paralel olarak Çerkeslerin kültürlerini yaşatacakları dernekler kurduklarını, sosyal etkinlikler düzenlediklerini anlatıyor. İtalyan tarihçi, Çerkeslerin 1864'te yaşadıkları acıyı unutturmamak adına, iletişim araçlarından faydalanarak dünya çapında örgütlenmeler meydana getirdiklerinden söz ediyor. Çerkes sürgünü hakkında yapılan çalışmalardan söz eden Grassi, bu olay hakkındaki farklı yaklaşımlardan da örnekler veriyor. Kanadalı akademisyen Patrick Armstrong'un çeşitli anma etkinlikleriyle başlayarak Çerkes sorununun günümüz siyaset ajandasına girmesinden duyduğu endişeyi şöyle aktarıyor: "Bu tür anma törenlerinin iyi bir fikir olduğunu düşünmüyorum, çünkü dünkü ıstırapların anısı, yarın olacaklara öncülük edebilir. Geçmişteki trajedileri anmak, gelecekteki trajedilere neden olabilir." (s.164.) Başlangıçta kısaca ele aldığımız Çerkes sürgününün bir soykırım olup olmadığını yazar burada tekrar tartışıyor. Amerikalı Rusya uzmanlarından Walter Richmond'ın şu tespitine yer veriyor: "Tüm kayıtları, raporları, tanıkların yazmış olduğu anıları ve 1860'larda Rus ordusunun Çerkesya'da yaptıklarının mimarlarının yazdıklarını iyice incelemiş biri olarak Rusların Çerkeslere, Ubıhlara ve Abhaza halklarına soykırım yapmış oldukları dışında bir sonuca varamıyorum." (s.165.)

Grassi, kendi düşüncesini de şöyle özetliyor: "Elinizdeki kitabın yazarı mütevazı bir şekilde şu görüşleri ileri sürer: Birincisi, katliam, toplu imha ve etnik temizlik terimleri ele aldığımız tarihi olayı nitelenebilir ve tamamen uygun terimlerdir. İkincisi, tarihsel yorumlama alanında 'soykırım' teriminin daha çok ideolojik katliamlar için kullanılması yerinde olacaktır... Soykırım Sorunu üzerine ilk şunu söylemek isterim: Çarlık hükümetinin Çerkeslere yaptıklarının soykırım olarak nitelenmesi gerektiği gibi kategorik bir sonuca kesinlikle varmış değilim. Bunu bir sınır sorunu olarak değerlendiriyorum. Çarlık Rusya bu sorunu, Çerkesleri yurtlarından olabildiğince çabuk

Kitap Tanıtımı

çıkartıp atarak çözdü... Bu tür bir sınır sorununu soykırım seviyesine yükseltmek, tartışmaların çözümlenmeden sonsuza kadar sürmesine yol açar.” (s.153-155.)

Kitabın son kısımları, Türk okuyucu/araştırmacılarının konu hakkında çeşitli kaynaklara ulaşmasını sağlayacak belgelerden meydana gelmektedir. Konuyla ilgili Fransızca (s.169-207), İngiliz (s.209-222) ve İtalyan askeri belgeleri (s.223-236) bize yararlı bilgiler sunmaktadır. Kitabın son kısmında sürgünle ilgili pek çok görsele de yer verilmiştir. (s.253-274.)

Sonuç itibarıyla, bir İtalyan tarihçinin Çerkes sürgününü araştırma konusu olarak seçmesi dikkat çekicidir. Bunun kadar dikkat çekici ve takdir edilecek diğer bir husus da, konuyu layığıyla ele alarak objektif bir şekilde incelemiş olmasıdır. Yakın dönem Türk tarihinin çeşitli konularını başarıyla ele alan Fabio L. Grassi, kendi akademik formasyonunu da geliştirerek, daha teknik ve kısmen çalışma sahasının dışındaki bir konuyu da yetkinlikle inceleme başarısını göstermiştir. Bir İtalyan akademisyenin bu çalışmasının başka önemli bir yönü daha olduğunu düşünüyoruz: Geçtiğimiz yüzyılın başlarında orientalistik çalışmalarda önemli bir yer tutan İtalya, yüzyılın ikinci yarısında bu sahadaki çalışmalarda diğer Avrupa ülkelerini gerisinde kaldı. Yüzyılın sonunda İtalya’da Doğu’yu konu edinen çalışmalarda artış olduğu görülmektedir ki, Grassi’nin çalışmasının İtalya’daki bu tür orientalistik çalışmaların başarılı bir örneği olduğunu düşünüyoruz.

Prof. Dr. Mevlüt ÇELEBİ*

---

* Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bornova-İZMİR.